

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-39>

УДК 373.3.31

Дубовик С.Г., Ріпа Д.С.

Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті розглянуто організаційно-методичні засади формування в учнів початкової школи граматичних умінь на уроках української мови. Обґрунтована необхідність підготовки вчителя до роботи над формуванням у молодших школярів граматичних понять. Подано загальні рекомендації щодо організації роботи над формуванням в молодших школярів граматичних умінь. Зазначено пріоритетні напрями роботи вчителя на уроках вивчення граматики з метою формування граматичних умінь молодших школярів. Визначено основні завдання уроків граматики в початковій школі. Описано основні підходи до організації роботи з формування в молодших школярів граматичних умінь під час вивчення основних розділів граматики (морфології і синтаксису). Розглянуто основні методичні аспекти роботи з формування граматичних умінь учнів. Визначено види граматичних вправ і завдань, які доцільно застосовувати під час навчання граматики учнів початкової школи.

Ключові слова: граматика, морфологія, синтаксис, граматична компетенція, граматичні вміння, формування граматичних умінь.

Dubovyk Svitlana, Ripa Dariia

Pedagogical Institute of the Borys Grinchenko Kyiv University

ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF FORMATION OF GRAMMATICAL SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Summary. On the basis of the analysis of recent research and publications, we identified the relevance of the topic for writing an article. The article consider the organizational and methodical principles of forming in the students of the elementary school of grammatical skills at the Ukrainian language lessons. An analysis of recent research and publications, which indicates insufficient attention to solving the problem of organizational and methodological foundations for the formation of grammatical skills of primary school students. Theoretical bases of formation of grammatical skills of junior schoolchildren that are necessary for an effective course of process of training of the Ukrainian language in initial classes are defined. The basic notions of the topic are determined (grammar, skills, grammatical skills, grammatical competence and others). The necessity of preparing a teacher to work on the formation of younger students of grammatical concepts is substantiated. General recommendations for the organization work on the formation of grammatical skills in junior schoolchildren are presented. The priority directions of the teacher's work in the lessons of studying grammar in order to form grammatical skills of junior schoolchildren are indicated. The main tasks of grammar lessons in elementary school are determined. The main approaches to organization of work on the formation of grammatical skills in junior schoolchildren when studying the main sections of grammar (morphology and syntax) are described. The main methodological aspects of work on the formation of grammatical skills of students are considered (traditional and non-traditional learning methods, as well as traditional and non-traditional techniques for forming grammatical skills of students). The types of grammatical exercises (aimed at receiving information and its reproduction; aimed at communicating) and tasks that should be used when teaching grammar to primary school students are identified. The forms and means by which the formation of grammatical skills in primary school students in Ukrainian language lessons is described. Conclusions are made and given proposals for the formation of grammatical skills of elementary school students.

Keywords: grammar, morphology, syntax, grammatical competence, grammatical skills, formation of grammatical skills.

Постановка проблеми. Проблема формування граматичних умінь учнів початкової школи – є актуальною у сучасній вітчизняній методиці навчання української мови. Граматичні вміння формуються під час вивчення граматики, яка займає основне місце в шкільному курсі української мови. Вона найбільш повно відображає своєрідні особливості національної мови.

На нашу думку, формування в молодших школярів граматичних умінь є основним завданням уроків української мови в сучасній початковій школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про недостатню увагу до вирішення проблеми організаційно-методичних основ формування граматичних умінь учнів початкових класів за-

значають у своїх наукових працях дослідники О. Ветохов, Г. Воронцова, Р. Мартинова, Н. Склярєнко та інші. Їхні дослідження були присвячені визначенню змісту викладання граматики в школі та пошуку ефективних методів формування граматичних умінь. Над питанням формування граматичної компетенції працювали вчені: Т. Котик, Ю. Павлов, П. Сисоєв, С. Ніколаєва, В. Сафонова, А. Гірш та ін. П. Сисоєв зазначає, що цей тип компетенції дозволяє тим, хто її використовує, відчувати себе практично на рівні з носіями мови, що є кроком до адекватного володіння мовою.

Результати аналізу наявних досліджень засвідчили, що питання організаційно-методичних основ формування граматичних умінь учнів по-

чаткової школи є актуальним і достатньо висвітленим у наукових працях дослідників. Водночас окремі аспекти проблеми формування граматичних умінь учнів початкової школи на уроках української мови потребують детального вивчення і подальшого розроблення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Визначимо теоретичні засади формування граматичних умінь молодших школярів, що є необхідним для ефективного перебігу процесу навчання української мови в початкових класах. Учителям початкової школи доводиться шукати оптимальні методи, прийоми, форми і засоби навчання української мови й мовлення, спрямовані на формування граматичних умінь і навичок молодших школярів.

Мета статті. Головною метою статті є розроблення методичних аспектів проблеми, пошук оптимальних методів, прийомів, форм і засобів навчання, які дозволять сформувати граматичні вміння учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Граматика – розділ мовознавства, у якому вивчаються закономірності змін і поєднання слів, що утворюють осмислені пропозиції або висловлювання. Граматика як структура мови – це набір правил, характерних для певної мови, за допомогою яких слова поєднуються у змістовні фрази та речення, обираючи при цьому форми, що залежать від функції в реченні, а також правила утворення слів.

Граматика як наука про граматичну будову мови вивчає спільні закономірності граматики різних конкретних мов та відмінності між ними. Вона складається з двох розділів: морфології та синтаксису. Деякі вчені також називають граматику розділом словотворення, зокрема питання про методи морфологічного словотворення – афіксацію та основокладання – тісно пов'язані з вивченням частин мови.

Завдання навчання граматики в початковій школі полягає в розвитку граматичних умінь учнів, їх автоматизації (повній або частковій) та навчанні користуватися найголовнішими законами функціонування мовної системи в усному та писемному мовленні.

С. Гончаренко визначає *уміння* як «здатність належно виконувати певні дії, засновані на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок» [1, с. 468]. Граматичні вміння займають важливе місце в системі метапредметних умінь, оскільки є базовими. Ми тлумачимо граматичні вміння як здатність до переносу граматичних дій в умови, що змінилися.

Граматична компетенція – це вміння грамотно будувати фрази та речення, правильно використовувати та узгоджувати час, а також знання частин мови та способу побудови речень різних типів.

Учитель початкової школи має розкривати граматичні характеристики окремих явищ. Під керівництвом педагога учні «зіставляють слова, змінюють їх, знаходять спільне і відмінне між мовними явищами, роблять певні граматичні узагальнення. Усе це сприяє активізації розумової діяльності, розвитку логічного мислення дітей» [3, с. 117].

Зазначимо пріоритетні напрями роботи вчителя на уроках вивчення граматики з метою формування граматичних умінь молодших школярів:

формування граматичних понять; вивчення граматичних форм у нерозривному зв'язку зі значенням слова; взаємозв'язок у вивченні морфології і синтаксису; вивчення граматики у зв'язку з орфографією і пунктуацією; взаємозв'язок у вивченні граматики і роботи з розвитку мовлення учнів.

Розглянемо основні завдання уроків граматики в початковій школі – ознайомлення: з такими частинами мови, як іменник, прикметник, дієслово, числівник, займенник, прислівник; із граматичними категоріями, властивими словам різних частин мови (роду, числа, відмінка, часу, особи та ін); формування: знань про будову слова і роль морфем (закінчення, кореня, префікса, суфікса); загального уявлення про речення, різні за метою висловлювання й інтонаційним оформленням, про головні та другорядні члени речення; розвиток відповідних умінь і навичок із граматики, якими мають оволодіти молодші школярі; вироблення орфографічних і пунктуаційних умінь і навичок під час вивчення морфології і синтаксису; поєднання вивчення нового граматичного матеріалу з розвитком мовленнєвої компетентності учнів.

Основні підходи до організації роботи з формування в молодших школярів граматичних умінь під час вивчення основних розділів граматики (морфології і синтаксису) – функціональний і комунікативний.

Аналіз уроків української мови свідчить, що учні недостатньою мірою оволодівають мовленнєвими вміннями, оскільки вчитель здебільшого зосереджує увагу на засвоєнні мовних знань і умінь. Тому, під час побудови найпростіших висловлювань молодші школярі припускаються граматичних помилок, тобто не вміють застосовувати набуті знання із граматики на практиці. На нашу думку, застосування саме функціонального і комунікативного підходів на уроках вивчення граматичного матеріалу дозволить сформувати в учнів початкової школи комунікативну компетентність [2, с. 25].

Зазначимо, що граматика є складною для вивчення, учні заучують поняття та правила, часто не усвідомлюючи їх сутність. Це спричиняє втрату пізнавальної цікавості до вивчення морфологічного і синтаксичного матеріалу, що призводить до низької активності дітей у процесі навчання.

Відповідно до комунікативно орієнтованого навчання граматика розглядається як своєрідний механізм, який забезпечує спілкування і засвоєння правил і відомостей про систему мовно-граматичних категорій. Основою комунікативного граматичного аналізу є розуміння ролі граматики як джерела обміну думками. Для побудови зрозумілих висловлювань люди користуються засобами мови, тобто її граматиною та словником. Але для успішного спілкування недостатньо тільки граматичних знань та словникового багатства, потрібно також знати правила вживання певних мовних одиниць та їх сполучень.

Отже, в межах комунікативного підходу граматичні явища вивчаються і засвоюються як засоби відображення певних думок, відносин та комунікативних намірів, а не як окремо взяті форми і структури.

Розглянемо методичні аспекти процесу формування граматичних умінь учнів початкової

школи на уроках вивчення граматики. Зазначимо, що вивчення граматики визначається тими ж самими закономірностями і здійснюється тими самими методами, що характерні для мови як предмета в цілому (послідовний виклад вчителя, бесіда, робота з підручником, спостереження та аналіз мовних явищ, програмоване навчання і метод вправ).

Метод навчання – спосіб упорядкованої взаємної діяльності вчителя й учнів, спрямований на розв'язання навчально-виховних завдань. Детально схарактеризуємо методи навчання граматики, які доцільно застосовувати на уроках формування граматичних умінь і навичок учнів початкової школи [4].

Під час вивчення граматики рекомендуємо вчителю початкової школи застосовувати традиційні методи навчання: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, евристичний, проблемний, частково-проблемний методи навчання.

Пояснювально-ілюстративний метод навчання – метод, сутність якого полягає в тому, що вчитель повідомляє нову інформацію за допомогою різних засобів, а учні сприймають її, осмислюють і фіксують у пам'яті. Застосування вчителем пояснювально-ілюстративного методу навчання на уроках вивчення граматики дає змогу за відносно короткий проміжок часу повідомити учням значний обсяг наукової інформації.

Репродуктивний метод навчання – метод, який передбачає відтворення учнем способів діяльності за поданим алгоритмом. Використовуючи репродуктивний метод навчання, учитель сам добирає чи конструє завдання, під час виконання яких діти запам'ятовують граматичний матеріал.

Евристичний метод навчання – метод, який полягає у взаємодії вчителя та учнів на основі створення пізнавальної суперечності інформаційно-пізнавальної суперечності між теоретично можливим способом вирішення проблеми і неможливістю застосувати його практично, з метою організації самостійної роботи учнів щодо засвоєння навчального матеріалу за допомогою проблемно-пізнавальних завдань. Використовуючи цей метод навчання на уроках вивчення граматики, учитель ставить перед учнями завдання, і вони під керівництвом педагога відкривають нові для себе знання. В основі евристичного методу лежить евристична бесіда, яка спрямовує пошукову діяльність учнів під час виконання граматичних вправ і завдань у правильному напрямі.

Проблемний метод навчання – метод, який спрямований на активізацію пошукової діяльності школярів. Під час застосування цього методу навчання на уроках вивчення граматики учні навчаються логічно мислити. Головним прийомом цього методу є спостереження за граматичним матеріалом. Шляхи створення проблемної ситуації на уроках засвоєння знань і формування граматичних умінь молодших школярів: ситуація вибору, виконання проблемного завдання; порівняння явищ та факторів.

Частково-проблемний метод навчання – метод, сутність якого полягає в тому, що певні елементи знань повідомляє педагог, а частину учні здобувають самостійно, при цьому вони відповідають на поставлені запитання чи розв'язують

проблемні завдання. Застосування цього методу навчання на уроках засвоєння граматики і формування граматичних умінь може здійснюватися у процесі евристичної бесіди, творчої або коментованої вправи з формулюванням висновків, практичної роботи [5].

Розглянемо нетрадиційні методи навчання, сутність яких полягає в цілеспрямованому, систематичному й послідовному впровадженні в освітню практику оригінальних, новаторських способів, прийомів педагогічних дій і засобів.

Індивідуалізоване навчання передбачає застосування методів, що спираються на принципи толерантності та рівноваги в освітньому середовищі, сприяють підвищенню ефективності навчання. Під час застосування таких методів учитель має враховувати внесок кожного учня в освітній процес, дотримуватися думки, що не може бути двох учнів, що беруть участь у заняттях повністю однаково.

Інтерактивне навчання – спосіб навчання, в основі якого – методи організації пізнавальної активності, що допомагають створити комфортні умови, за яких усі учні активно взаємодіють.

Види інтерактивних методів навчання, які доцільно застосовувати на уроках вивчення граматики: метод мозкової атаки (учні висловлюють найбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорюють їх та класифікують); круглий стіл (слухачі ставлять обґрунтовані питання з теми, що обговорюється, аргументують підходи до їх вирішення, а також розповідають про досягнення і помилки); дискусія (учителі застосовують цей метод для мобілізації практичних і теоретичних знань учнів, їх поглядів на конкретні суперечливі питання); ситуаційний аналіз (учні ознайомлюються з описом проблеми, самостійно аналізують ситуацію, діагностують проблему й висловлюють власні ідеї та рішення в дискусії з рештою учасників).

Приєм навчання – складник методу, елементарна педагогічна дія, на якій ґрунтується застосування певного методу. Конкретизуємо прийом навчання граматики, які необхідно використовувати на уроках української мови з метою формування граматичних умінь і навичок учнів початкової школи.

Однак граматичний матеріал має свої особливості, що визначає конкретні специфічні прийоми формування граматичних умінь, засвоєння граматичних понять, формування способів діяльності учнів тощо.

Деталізуємо основні специфічні прийоми навчання граматики: граматичний розбір, порівняння граматичних категорій, постановка граматичного запитання, алгоритмізація.

Граматичний розбір – прийом навчання граматики, який допомагає засвоїти та систематизувати основні ознаки морфологічних та синтаксичних понять. Сутність такого виду розбору полягає в тому, що морфеми, частини мови, граматичні категорії, члени речень, частини речень і цілі речення, визначені для синтаксичного аналізу, характеризуються за своїми граматичними ознаками на основі раніше засвоєних теоретичних відомостей.

Морфемний розбір – прийом, який спрямований на поглиблення граматичних знань про

значущі частини слова – корінь, суфікс, префікс, закінчення. Учитель розширює уявлення учнів про морфемний склад самостійних і службових слів, створює ґрунт для засвоєння багатьох правил вивчення морфології і синтаксису як складників граматики.

Морфологічний розбір – прийом, покликаний сприяти засвоєнню і систематизації ознак частин мови, їхніх граматичних категорій, виробленню міцних практичних навичок словозміни іменних слів і дієслів, підготовці до вивчення синтаксису як учення про зв'язки слів у словосполученні й реченні. Учитель формує в учнів граматичні вміння визначати початкову форму слова (для змінюваних), морфологічні ознаки і синтаксичну функцію слів різних частин мови.

Прийом порівняння граматичних категорій використовується під час вивчення граматичного матеріалу: у граматичних явищах, які порівнюються, виділяються граматичні ознаки, установлюються між ними подібності та відмінності.

Для визначення і розрізнення граматичних понять застосовується прийом постановки граматичного запитання. Прийом алгоритмізації – засіб програмування розумових операцій, виконання яких призводить до правильного розв'язання конкретного граматичного завдання.

Отже, під час формування в учнів початкових класів граматичних умінь важливе доцільне поєднання методів навчання і прийомів їх реалізації.

Детально розглянемо форми навчання, які будуть ефективними на уроках української мови для формування граматичних умінь і навичок молодших школярів.

Фронтальна форма організації навчальної діяльності учнів – форма, яка сприяє формуванню довірливих стосунків між педагогом та школярами. Під керівництвом учителя учні одночасно виконують спільну для всіх роботу, обговорюють та оцінюють її результати. Фронтальна форма реалізується в процесі проблемного чи пояснювально-ілюстративного викладу матеріалу, виконання репродуктивних чи творчих завдань із граматики.

Групова форма передбачає поділ учнів на групи для розв'язання певних завдань. Під час поділу на групи потрібно звертати увагу на індивідуальні особливості кожного школяра та його навчальні можливості для виконання граматичного завдання. Робота в групах формує колективну відповідальність та індивідуальну допомогу кожному як з боку вчителя, так і з боку учнів.

Індивідуальна форма передбачає застосування спеціально дібраного завдання відповідно до рівня підготовки учня і його навчальних можливостей. Такі завдання спрямовані на роботу з підручником, навчально-методичною літературою, джерелами інформації, організацію спостережень та експериментів, написання творів, есе.

Зазначимо засоби навчання граматики, які рекомендуємо вчителю початкової школи для застосування на уроках української мови з метою формування граматичних умінь і навичок молодших школярів.

Підручник – це головний засіб, який функціонує в цілісній методичній системі навчання граматики і співвідноситься з основними її компонентами (метою, змістом, принципами, мето-

дами, іншими засобами навчання). Роботу з підручником стимулюють методичні посібники, які допомагають організувати освітній процес на уроках вивчення граматики (робочі зошити, методичні рекомендації до підручників, дидактичні матеріали).

Наочні засоби навчання – один із основних принципів дидактики, відповідно до якого навчання будеться на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями. Вони є не лише джерелом інформації, а й допомагають керувати пізнавальною діяльністю учнів, забезпечують нові способи подання інформації, дозволяють чергувати різноманітні види робіт під час засвоєння знань із граматики і формування граматичних умінь і навичок.

Інформаційно-комунікаційні засоби навчання передбачають накопичення, оброблення, презентацію і використання інформації за допомогою електронних засобів. Такі сучасні засоби навчання необхідно залучати в освітній процес на уроках граматики не епізодично, не ізольовано один від одного, а в певній системі.

Для формування в учнів стійких знань і умінь із граматики необхідно постійно закріплювати отриману теоретичну інформацію під час виконання різних навчально-тренувальних граматичних вправ і завдань.

На нашу думку, для формування в учнів початкової школи граматичних умінь доцільно використовувати такі основні типи вправ із граматики:

1. Вправи, спрямовані на отримання інформації і її відтворення:
 - рецептивні вправи (розпізнавання, диференціація, ідентифікація, відбір за контекстом граматичних явищ);
 - репродуктивні вправи (учень відтворює повністю або із змінами слово, речення, текст відповідно до граматичного завдання);
 - рецептивно-репродуктивні вправи (на імітацію, підстановку, трансформацію, завершення поданого граматичного матеріалу);
 - продуктивні вправи (учень самостійно створює висловлювання різного рівня – усні, письмові, використовуючи відповідні граматичні форми);
 - рецептивно-продуктивні вправи (учень спочатку сприймає, а потім відтворює інформацію про граматичні явища повністю або частково).
2. Вправи, спрямовані на спілкування:
 - комунікативні вправи (спеціально організована форма спілкування, коли учень реалізує мовленнєвий акт, застосовуючи різні граматичні форми);
 - умовно-комунікативні вправи (форма спілкування, яка передбачає організацію мовленнєвої діяльності учнів у різних ситуативних умовах);
 - деякі некомунікативні вправи різного типу (учні виконують дії з мовним матеріалом поза мовленнєвою ситуацією, орієнтуючись лише на граматичну форму слів).

Зазначимо, що для ефективного засвоєння знань із граматики і формування граматичних умінь потрібно застосовувати раціональну систему вправ, яка має передбачати: добір необхідних вправ, що відповідають характеру засвоєних знань і умінь; визначення необхідної послідовності граматичних вправ; систематичність і регулярність виконання вправ із граматики;

взаємозв'язок різних видів мовленнєвої діяльності під час вивчення граматики.

Висновки і пропозиції. Розроблена нами методична система формування граматичних умінь учнів початкової школи передбачає застосування доцільних методів і прийомів, форм і засобів навчання. Для ефективного формування граматичних умінь учнів початкових класів важливо орієнтуватися на закономірності, принципи та правила засвоєння теоретичних знань, аспекти організації знань у мисленні й пам'яті

людини, застосовувати методи та прийоми розвитку пізнавальних здібностей учнів.

До перспектив дослідження вважаємо за необхідне віднести: подальше розроблення методичних аспектів проблеми формування граматичних умінь учнів початкових класів у плані наступності між початковою і середньою ланкою; пошук нових ефективних методів і прийомів навчання, що інтенсифікують процес формування граматичних умінь учнів початкових класів; подальше дослідження типології граматичних вправ.

Список літератури:

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Видання друге, доп. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
2. Державний стандарт початкової освіти (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>
3. Котик Т.М. Методика навчання української мови в початковій школі : Навчально-методичний посібник для студентів дистанційної форми навчання спеціальності «Початкова освіта». Івано-Франківськ, 2015. 295 с.
4. Типові освітні програми закладів загальної середньої освіти I ступеня. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv>
5. Сысоев П.В. Культурное самоопределение личности в контексте диалога культур : [монография]. Тамбов : ТГУ им. Державина, 2001. 145 с.

References:

1. Goncharenko S.V. (2011) Ukrainian pedagogical dictionary. Second edition, ext. and corrected. Rivne: Volyn charms, 552 p.
2. State standard of primary education (2018). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>
3. Kotik T.M. (2015) Methods of teaching the Ukrainian language in primary school: A textbook for distance learning students majoring in "Primary Education". Ivano-Frankivsk, 295 p.
4. Typical educational programs of general secondary education institutions of the first degree. Available at: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/tipovi-osvitni-programi-dlya-2-11-klasiv>
5. Sysoev P.V. (2001) Cultural self-determination of the person in the context of dialogue of cultures: [monograph]. Tambov: TSU. Derzhavina, 145 p.